

TVOŘENÍ SLOV V SOUČASNÉ ITALŠTINĚ

JAN RADIMSKÝ
PAVEL ŠTICHAUER

KAROLINUM

Tvoření slov v současné italštině

Jan Radimský
Pavel Štichauer

Recenzovaly:

doc. PhDr. Eva Klímová, Ph.D.

doc. Mgr. Magda Ševčíková, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Praha 2026
Redakce Magdalena Smějsíková
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Druhé, přepracované vydání

ISBN 978-80-246-6303-6

ISBN 978-80-246-6304-3 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Seznam symbolů a zkratek ---- 9

Poděkování ---- 12

Předmluva k druhému vydání ---- 13

1. ÚVOD ---- 15

1.1 Cíle, metody a zdroje ---- 18

1.2 Slovtvorba – základní pojmy ---- 22

1.3 Komplexní slova možná a nemožná ---- 23

1.4 *Rule-based* teoretické modely: slovtvorná pravidla a jejich restrikce ---- 27

1.5 *Usage-based* teoretické modely: konstrukce a paradigmata ---- 31

1.6 Prediktabilní význam vs. lexikální význam komplexních slov ---- 35

1.7 Produktivita: systémová disponibilita a rentabilita ---- 36

2. DERIVACE ---- 39

2.1 Sufixace ---- 42

2.1.1 Činitelská a konatelská jména (*nomi d'agente*) ---- 42

2.1.1.1 Sufix *-tore* ---- 42

2.1.1.2 Sufix *-nte* ---- 44

2.1.1.3 Sufix *-ista* ---- 45

2.1.1.4 Sufix *-aro* ---- 46

2.1.1.5 Sufix *-aio* ---- 47

2.1.1.6 Sufixy *-iere* a *-aiolo* ---- 48

2.1.1.7 Sufix *-ante* ---- 49

2.1.2 Dějová jména (*nomi d'azione*) ---- 49

2.1.2.1 Sufix *-zione* ---- 50

2.1.2.2 Sufix *-mento* ---- 51

2.1.2.3 Sufix *-ata* ---- 53

2.1.2.4 Sufixy *-tura* a *-aggio* ---- 54

2.1.3 Jména vlastností (*nomi di qualità*) ---- 55

2.1.3.1 Sufixy *-ità* a *-ezza* ---- 56

2.1.3.2	Suffixy <i>-aggine</i> a <i>-eria</i> ----	59
2.1.3.3	Suffixy <i>-ía</i> a <i>-za</i> ----	59
2.1.4	Slovesa ----	60
2.1.4.1	Suffix <i>-eggiare</i> ----	60
2.1.4.2	Suffix <i>-izzare</i> ----	61
2.1.4.3	Suffix <i>-ificare</i> ----	62
2.1.5	Adverbia ----	62
2.1.5.1	Formální charakteristika ----	63
2.1.5.2	Významová charakteristika ----	64
2.1.5.3	Restrikce ----	64
2.1.6	Adjektiva ----	66
2.1.6.1	Formální charakteristika ----	66
2.1.6.2	Významová charakteristika ----	67
2.1.6.3	Restrikce ----	68
2.2	Prefixace ----	69
2.2.1	Významy lokativní a temporální ----	72
2.2.1.1	Prefixy <i>ante-/anti-</i> a <i>retro-</i> ----	72
2.2.1.2	Prefixy <i>intra-, extra-</i> a <i>inter-</i> ----	72
2.2.1.3	Prefixy <i>sotto-</i> a <i>sopra-</i> ----	72
2.2.1.4	Prefix <i>neo-</i> ----	73
2.2.2	Kvantita/kvalita ----	73
2.2.2.1	Prefixy kvantitativní: <i>maxi-/mini-, macro-/micro-, iper-/ipo-</i> a <i>mega</i> ----	74
2.2.2.2	Prefixy kvalitativní: <i>extra-, super-</i> a <i>iper-</i> ----	74
2.2.3	Negace ----	75
2.2.3.1	Opozice: <i>anti-</i> a <i>contro-</i> ----	75
2.2.3.2	Kontradikce: prefix <i>non-</i> ----	76
2.2.3.3	Kontrárnost: prefix <i>in-, a-</i> a <i>dis-</i> ----	77
2.2.3.4	Privativita: prefixy <i>a-, de-, dis-</i> a <i>s-</i> ----	77
2.2.4	Iterace a reflexivita ----	78
2.2.4.1	Iterativní <i>ri-</i> ----	78
2.2.4.2	Reflexivní <i>auto-</i> ----	80
2.3	Parasyntéza ----	81
2.3.1	Parasyntetická slovesa deadjektivní ----	83
2.3.2	Parasyntetická slovesa denominální ----	84
2.4	Alterace ----	85
2.4.1	Pragmatické aspekty alterace ----	87
2.4.2	Deminutiva ----	88
2.4.2.1	Suffix <i>-ino</i> ----	89
2.4.2.2	Suffix <i>-etto</i> ----	89
2.4.2.3	Suffix <i>-ello</i> ----	90
2.4.2.4	Suffix <i>-uccio/-uzzo</i> ----	90
2.4.3	Augmentativa a pejorativa ----	91

2.4.3.1	Sufix <i>-one</i> ----	91
2.4.3.2	Sufix <i>-accio/-azzo</i> ----	91
2.4.4	Alterační sufixy sloves ----	91
2.5	Konverze ----	93
2.5.1	Konverze V → N ----	94
2.5.2	Konverze A → V ----	95
2.5.3	Konverze N → V ----	95
3.	KOMPOZICE ----	97
3.1	Vymezení kompozit ----	98
3.1.1	Prototypická italská kompozita ----	98
3.1.2	Problémy s vymezením kompozit: kompozice vs. derivace ----	100
3.1.3	Problémy s vymezením kompozit: kompozita vs. víceslovná pojmenování ----	102
3.1.4	Závěr ----	109
3.2	Principy klasifikace italských kompozit ----	110
3.2.1	Ke klasifikacím kompozit ----	110
3.2.2	Přehled kritérií ----	111
3.2.2.1	Hlava kompozit (vztah kompozitum-složka) ----	111
3.2.2.2	Vztah mezi složkami (vztah složka-složka) ----	113
3.2.2.3	Kritéria pro popis relačních kompozit ----	119
3.2.2.4	Lexikalizace: <i>composti larghi</i> vs. <i>composti stretti</i> ----	121
3.2.3	Klasifikace dle Scaliseho a Bisettové (2009) ----	122
3.3	Původní italská kompozita ----	124
3.3.1	Celkový přehled ----	124
3.3.2	Exocentrická kompozita V-N ----	127
3.3.3	Endocentrická kompozita se strukturou N-N: přehled ----	129
3.3.3.1	Endocentrická kompozita N-N: subordinační typ ----	130
3.3.3.2	Endocentrická kompozita N-N: typ ATAP ----	134
3.3.3.3	Endocentrická kompozita N-N: koordinační typ ----	139
3.3.4	Exocentrická kompozita N-N ----	142
3.3.5	Endocentrická kompozita N-N-N (relační) ----	143
3.3.6	Endocentrická kompozita A-N levohlavá (typ <i>rosso sangue</i>) ----	144
3.3.7	Kompozita A-A ----	146
3.3.8	Ostatní kompozita (neproduktivní typy) ----	151
3.3.8.1	Neproduktivní typy endocentrických kompozit ----	151
3.3.8.2	Neproduktivní typy exocentrických kompozit ----	152
3.4	Neoklasická kompozita ----	153
3.4.1	Kořeny neoklasické kompozice ----	153
3.4.2	Proměny neoklasické kompozice ve 20. století ----	157
3.4.3	Neoklasická kompozice v současné italštině: souhrnný přehled ----	163
3.4.4	Konkurence neoklasické a původní italské kompozice ----	167

4. JINÉ ZPŮSOBY TVOŘENÍ POJMENOVÁNÍ ---- 169

- 4.1 Víceslovná pojmenování: *parole sintagmatiche* ---- **170**
 - 4.1.1 Místo víceslovných pojmenování v současné lingvistice ---- **170**
 - 4.1.2 Nominální víceslovná pojmenování: *nomi sintagmatici* ---- **174**
 - 4.1.3 Slovesná víceslovná pojmenování: *verbi sintagmatici* ---- **175**
 - 4.1.4 Víceslovné modifikátory: *modificatori sintagmatici* ---- **176**
- 4.2 Extragramatická morfologie: redukce, retroformace, *parole macedonia* ---- **177**
 - 4.2.1 Redukce ---- **177**
 - 4.2.2 Retroformace ---- **179**
 - 4.2.3 *Parole macedonia* ---- **179**

5. PŘÍPADOVÉ STUDIE ---- 181

- 5.1 Suffixy *-tore* a *-nte*: *parlatore* vs. *parlante* ---- **182**
- 5.2 *Modificazione* vs. *modifica* / *giustificazione* vs. *giustifica* ---- **187**
- 5.3 Sufix *-ata*: *mangiata* vs. *bottigliata*? ---- **190**
- 5.4 Kvantitativní aspekty produktivity: verbonominální kompozita ---- **196**
- 5.5 Flexe původních italských kompozit ---- **203**
- 5.6 Vznik a vývoj kompozit N-N typu ATAP ---- **206**

Bibliografie ---- **215**

SEZNAM SYMBOLŮ A ZKRATEK

1. SYMBOLY HODNOTÍCÍ STATUS SLOV

- * nemožné/agramatické slovo
- možné, ale nedoložené slovo
- ? pragmaticky nebo stylisticky problematická formace

2. SYMBOLY FORMÁLNÍCH VZTAHŮ

- nebo ← jednosměrný derivační/transformační vztah
- ↔ oboustranná korelace forma-význam v rámci schémat konstrukční morfologie
- ≈ horizontální sesterský vztah mezi konstrukčními schématy

3. ZKRATKY SLOVNÍCH DRUHŮ A STRUKTURNÍCH TYPŮ

- A adjektivum
- Adv adverbium
- Cong spojka (it. *congiunzione*)
- Det determinant
- DetA determinační adjektivum
- K konfix
- N substantivum
- N1 substantivum chápané jako první (tj. levá) složka kompozita N-N
- N2 substantivum chápané jako druhá (tj. pravá) složka kompozita N-N
- P predikát
- Pref prefix
- Prep předložka
- SP předložkové syntagma (it. *sintagma preposizionale*)

Suff	sufix
SV	slovesné syntagma (it. <i>sintagma verbale</i>)
V	sloveso
Vinf.	infinitiv slovesa
X, Y	libovolný slovní druh

Zkratky jako N-A, A-N, N-Prep-N atp. zachycují vnitřní strukturu kompozit a více-slovných pojmenování z hlediska zapojených slovních druhů.

4. ZÁVORKY, INDEXY, OZNAČENÍ KATEGORIÍ A VLASTNOSTÍ

- Spojovník jako součást formy (např. *ri-*, *extra-*, *eco-*, *-grafo*) znamená, že je daná forma chápána jako nesamostatná (tj. jako prefix, sufix, konfix), nelze ji užít jako samostatné slovo, ale pouze jako součást komplexních slov. Spojovník naznačuje místo, kam se přidává další složka.
- [] Hranatá závorka ohraničuje slovo nebo komplexnější lexikální jednotku, pro označení hranic vnitřní struktury, často spolu s indexy označujícími povahu závorkovaných složek.
- 1, 2 Číselné dolní indexy (např. *narco*₁ vs. *narco*₂) odlišují homonymní formy (tj. stejná forma, jiný význam).
- ATAP atributivní – apoziční (vztah, resp. kompozitum)
- f. femininum (ženský rod)
- m. maskulinum (mužský rod)
- sg. singulár (jednotné číslo)
- pl. plurál (množné číslo)
- COD přímý předmět (it. *complemento oggetto diretto*)
- CRD koordinační (vztah, resp. kompozitum)
- i, j, k Dolní indexy i, j, k zachycují koreferenci mezi formální a sémantickou rovinou v rámci schémat konstrukční morfologie.
- LH levohlavé kompozitum (angl. *left-headed*)
- REL, R libovolný sémantický vztah mezi složkami
- RH pravohlavé kompozitum (angl. *right-headed*)
- SEM význam (v rámci konstrukčních schémat, obvykle ve spojení s indexy i, j, k)
- SUB subordinační (vztah, resp. kompozitum)

5. JAZYKY

angl.	angličtina, anglický
fr.	francouzština, francouzský
it.	italština, italský
lat.	latina, latinský

něm. němčina, německý
řec. řečtina, řecký

VLASTNÍ JMÉNA

Kontextově zapojená příjmení citovaných autorů a autorek jsou skloňována a přechylována podle pravidel české flexe. Kontextově nezapojená příjmení jsou v textu i v přehledu bibliografie ponechána v původní podobě.

PODĚKOVÁNÍ

Kniha vznikla díky finanční podpoře výzkumného centra *Teorie, metody a modely v současném jazykovědném výzkumu* (výzkumná skupina *Slovotvorné procesy a tvoření pojmenování*) Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích.

Případová studie 5.6. *Vznik a vývoj kompozit N-N typu ATAP* vznikla díky podpoře z grantu GAČR č. 25-15350S (*Jak vznikají slovotvorné vzorce? Empirická diachronní analýza italských kompozit typu N+N*), řešeného na Filozofické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích.

PŘEDMLUVA K DRUHÉMU VYDÁNÍ

Tento text představuje výrazně přepracovanou a rozšířenou verzi knihy *Tvoření slov v současné italštině* (2007). Nové vydání, které vychází s téměř dvacetiletým odstupem, odráží jak proměny samotného výzkumu italské slovo tvorby, tak širší posuny v teoretických přístupech k morfologii. Oproti původní verzi, která byla dílem jediného autora, jde nyní o práci dvou autorů, což se promítá jak do rozšíření tematického záběru, tak do plurality analytických perspektiv. Usilovali jsme především o to, abychom v přiměřené míře zohlednili relevantní literaturu posledních dvou dekad a aktualizovali teoretické rámce, v nichž jsou jednotlivé jevy interpretovány. Zároveň jsme se snažili zachovat kontinuitu s původním záměrem knihy, byť celkové vyznění je méně didaktické a více odborně zaměřené.

Předkládaný text proto již nekoncepujeme primárně jako učební příručku, nýbrž jako odborně orientovaný přehled, který kombinuje syntetizující výklad s detailnějšími analýzami vybraných jevů. Tyto analýzy mají podobu případových studií. Ty jsou v tomto vydání na jedné straně aktualizovanými kapitolami z původní verze, na straně druhé zcela novými *case studies*, které snad zajímavě a pestře rozšiřují okruh zkoumaných témat.

Rádi bychom na tomto místě poděkovali oběma recenzentkám, Evě Klímové a Magdě Ševčíkové, které text laskavě posoudily a poskytly nám mnoho cenných připomínek.

Jan Radimský a Pavel Štichauer

1. ÚVOD

Tento text představuje pokus o systematický popis slovtvorby současné italštiny. Jeho cílem přesto není vyčerpávající deskripce všech lexikálních prostředků, jimiž italština disponuje. Lexikální inovace (tj. obohacování slovní zásoby) totiž nemusí nutně probíhat jen pomocí morfologických operací (tj. odvozování, skládání aj.), ale také prostřednictvím několika dalších procesů (jakými jsou zejména výpůjčka či tvorba frazeologických jednotek). Rádi bychom se zaměřili právě na ty slovtvorné procesy, které nějakou morfologickou operaci zahrnují, přičemž touto morfologickou operací míníme prostý fakt, že nově vzniklá lexikální jednotka je výsledkem spojení jednotek, které v daném jazyce v určité podobě už existují. V rámci takto úzce pojaté slovtvorby se tedy budeme věnovat převážně derivaci (odvozování), kompozici (skládání) a některým dalším – okrajovým, ale neméně zajímavým – procesům, jako je např. konverze či abreviace.

V této úvodní kapitole se pokusíme nastínit některá dominantní teoretická pozadí, ze kterých budeme v konkrétních analýzách a diskusích vycházet. Nejprve stanovíme už výše zmíněné omezené cíle této publikace. Představíme metodologii a nejdůležitější zdroje (tj. základní referenční literaturu, slovníky a korpusy) (1.1). Pak přesněji vymezíme předmět zkoumání toho, co zde budeme nazývat (tradičně) slovtvorbou (1.2). Abychom získali i teoreticky zajímavou disciplínu, zavedeme běžně přijímané rozdělení na komplexní slova (systémově) možná a nemožná (1.3). Definice těchto potenciálních slov nás přivede k dalším klíčovým termínům – k slovtvorným pravidlům a jejich restrikcím. Uvidíme, že podle jednoho přístupu, kterému se někdy říká *rule-based*, nově utvořená (neboli konstruovaná) slova vznikají v souladu s pravidly, na která jsou vázána různá omezení (1.4), popř. se, jak to vidí zas jiný přístup (*schema-based* či *word-based*), nová slova konstruují analogicky k již existujícím formacím (1.5). Otázka významu takto nově vytvořených slov se stane obsahem další definice prediktabilní (tj. předpověditelné) versus lexikální (či lexikalizované) sémantiky takových formací (1.6). Nakonec se pokusíme vypořádat s tradičním pojmem produktivity slovtvorných procesů. Ukáže se, že produktivitu je třeba rozdělit na to, co nazveme (systémovou) disponibilitou, a to, čemu budeme říkat rentabilita (tj. něco jako výnosnost slovtvorného prostředku) (1.7).

Hlavní náplň tohoto textu budou tvořit tři stěžejní kapitoly věnované derivaci (kap. 2), kompozici (kap. 3) a dalším způsobům tvoření slov (kap. 4), kam zahrneme víceslovná pojmenování a tzv. extragramatickou morfologii. Podobně jako v prvním

vydání této knihy zachováváme i zde netypickou kapitolu (kap. 5), v níž se formou případových studií detailněji vrátíme k některým ze slootovorných jevů.

V rámci derivace se samozřejmě budeme věnovat nejprve sufixaci (2.1). Jak už jsme naznačili, není možné (a určitě ani žádoucí) podat popis co největšího množství sufixů, které v dnešní italštině nalezneme. Zvolili jsme proto některé hlavní slootovorné kategorie, které jsou realizovány vyšším počtem sufixů: činitelská a konatelská jména v širším slova smyslu (it. *nomi d'agente*) (2.1.1), dějová substantiva (it. *nomi d'azione*) (2.1.2) a jména vlastností (it. *nomi di qualità*) (2.1.3). Vedle těchto kategorií se ještě zaměříme na derivaci sloves, u které najdeme také několik vzájemně se doplňujících přípon (zejm. -*ificare* a -*izzare*) (2.1.4), na derivaci adverbií pomocí sufixu -*mente* (2.1.5) a na odvozování adjektiv zejména prostřednictvím sufixu -*bile* (2.1.6).

Pokud jde o prefixaci, uvedeme několik hlavních prefixů pro čtyři základní významové kategorie: lokativitu (prostorové vztahy) a temporalitu (časové vztahy) (2.2.1), kvantitu a kvalitu (2.2.2), negaci (2.2.3) a iteraci a reflexivitu (2.2.4). Kapitola věnovaná parasyntéze (2.3) bude nejspíš shledána jako nejproblematičtější. To proto, že definice tohoto slootovorného procesu prošla v poslední době významnou diskusí, kterou se pokusíme stručně nastínit. Omezíme se pak na dva typy parasyntetických sloves: na slovesa deadjektivní (2.3.1.1) a denominální (2.3.1.2). Pod derivaci samozřejmě spadá také alterace (2.4), která bývá odlišována od sufixace v závislosti na několika kritériích. Po prezentaci těchto kritérií se zaměříme na deminutiva (2.4.1) a na augmentativa a pejorativa (2.4.2).

Podkapitola 2.5 je věnována konverzi a je zde – poněkud tradičně – součástí derivace i přesto, že je v poslední době pojmána jako samostatný proces, při němž vznikají nová slova pouhou změnou flexivních prostředků (srov. např. Valera, 2015).

Ve třetí kapitole, jež je v tomto druhém vydání přepracována nejvýrazněji, přijde na řadu kompozice. V úvodu této kapitoly se budeme podrobněji věnovat kritériím, která umožní kompozici formálněji vymezit jak vůči derivaci, tak zejména vůči syntaktickým procesům tvoření pojmenování (3.1). Poté se zaměříme na otázku klasifikace kompozit (3.2). Vzápětí pak přijde na řadu dvojice podkapitol věnovaných nejprve tzv. původním italským kompozitům (3.3) a následně kompozitům neoklasickým (3.4).

Čtvrtá kapitola se bude týkat toho, co označujeme (tak jako mnoho zde citovaných zdrojů) jako jiné způsoby tvoření slov. Mezi tyto procesy zařadíme víceslovná pojmenování, která představují komplikovanou skupinu výrazů na pomezí mezi syntaxí, kompozicí a frazeologií. Těm bude věnována celá podkapitola 4.1. Naopak podkapitola 4.2 se bude týkat procesů tzv. extragramatické morfologie, tj. procesů, jež představují nějaké nepravidelné a teoreticky hůře uchopitelné způsoby, jako jsou různé redukce či zkracování slov (*bicicletta* → *bici*, *professore* → *prof*), zkratky (jako např. ASL, čteno jako [a:zl], zastupující spojení *azienda sanitaria locale*, dosl. „místní zdravotní úřad“, tj. zhruba místní či oblastní nemocnice nebo klinika), tzv. *parole macedonia* (angl. *blends*) vznikající fúzí dvou slov, jako je např. *furgonoleggio* (*furgone* | malé nákladní vozidlo, dodávka + *noleggio* | pronájem), které označuje speciální půjčovnu dodávek.

Jak už jsme uvedli, rozhodli jsme se zachovat i kapitolu věnovanou případovým studiím (kap. 5), které jsou detailními analýzami konkrétních slootovorných prostřed-

ků. Jde většinou o témata, kterými jsme se sami zabývali i v období po prvním vydání tohoto učebního textu. Šest studií je rozděleno do dvou pomyslných bloků: první trojice se týká derivace, druhá kompozice v širším slova smyslu. V první studii stručně načrtne různé odstupňovanou komplementaritu sufixu *-tore* a sufixu *-nte* (5.1). Ve druhé se vrátíme k problematice redukce a nastíníme problémy spojené s formacemi, jakými jsou substantiva typu *codifica*, *modifica* aj. (5.2). Třetí studie bude věnována otázce jednotného popisu sufixu *-ata*, který je jak deverbální (např. *allargata* ← *allargare*), tak denominální (např. *librata* ← *libro*) (5.3). Otázka produktivity na příkladu verbonominálních kompozit bude obsahem čtvrté případové studie (5.4). Problematice flexe kompozit (zejm. tvoření množného čísla) se budeme věnovat v páté studii (5.5). Jednomu konkrétnímu kompozičnímu vzorci (totiž vzniku sekvencí dvou substantiv N-N s atributivním vztahem) pak věnujeme poslední případovou studii (5.6).

Nedílnou součástí této publikace je samozřejmě bibliografie. V průběhu celé práce budeme pečlivě odkazovat na veškerou literaturu tak, aby kdokoli se zájmem o hlubší zkoumání daného tématu našel přesné bibliografické informace. S tím souvisejí i citace či parafráze citací: budeme je obvykle uvádět v českých překladech a jejich originální znění pak čtenář najde v poznámkách pod čarou. Rovněž budeme uvádět – kromě zcela jasných a banálních případů – české ekvivalenty (popř. parafráze) analyzovaných výrazů či vět.

1.1 CÍLE, METODY A ZDROJE

Ponecháme-li stranou starší práce zabývající se italskou slootovorbou, jakou je např. Tollemachova studie z roku 1945 *Le parole composte nella lingua italiana*, máme dnes k dispozici již několik monografických studií o tvoření slov v současné italštině. Určitý pilíř představuje následující trojice zdrojů. Prvním je *La formazione delle parole nell'italiano di oggi* Maurizia Dardana z roku 1978, dalším *Morfologia* Sergia Scaliseho z roku 1994 a třetím *La formazione delle parole in italiano* z roku 2004, na kterém pod vedením Marii Grossmannové a Franze Rainera spolupracovalo sedmnáct autorů.

Dardanův text představuje dodnes cennou, třebaže z mnoha teoretických (a možná i praktických) důvodů už zastaralou příručku, neboť obsahuje stručný a materiálově bohatý popis slootovorných prostředků italštiny. Zastaralý je svým teoretickým ukotvením; zároveň si můžeme položit otázku, zda je ještě možné o této publikaci mluvit jako o studii opravdu současného tvoření slov v italštině. Možná i proto vydal Dardano v roce 2009 novou a do jisté míry jinak koncipovanou studii o tvoření slov *Costruire parole. La morfologia derivativa dell'italiano*, která sice nepřináší nový teoretický náhled, ale nabízí celou řadu nových a zajímavých příkladů ze všech slootovorných procesů. Některé z těchto příkladů zmíníme i v našem textu.

Scaliseho text z roku 1994 je na druhou stranu ryze teoretickým dílem, které chce podat popis italské slootovorby v rámci generativní morfologie, jak ji kdysi průkopnický formuloval Mark Aronoff (srov. Aronoff, 1976). Scalise se snaží nabídnout nejen

to, čemu Aronoff říkal *word-analysis*, tj. analýza morfologicky komplexních slov, která jsou již součástí konvenčního lexika, tzn. lexika, které najdeme v jakémkoli slovníku, ale především to, čemu opět Aronoff říkal *word-formation* v úzkém slova smyslu (srov. Aronoff, 1976: 30–34, 84). „Slovotvorbou“ míníme teoretický popis pravidel, která v daném jazyce slouží k tvorbě nových slov. Jak říká Scalise (1994: 71): „Tak jako se má za to, že (generativní) syntax by měla definovat třídu možných vět daného jazyka, podobně by měla morfologie (tj. slovotvorba) definovat třídu možných slov daného jazyka.“¹ Tento pojem možného slova (viz 1.3) je z hlediska metodologie zásadním teoretickým krokem; je hlavní charakteristikou generativního přístupu ke slovotvorbě (srov. Bauer, 2001: 40).² I tato studie se dočkala nového vydání v roce 2008 pod názvem *La struttura delle parole*. Od původního vydání se však liší nejen tím, že je pod knihou autorsky podepsána vedle Scaliseho také Antonietta Bisettová, ale také novými kapitolami přinášejícími některé zajímavé poznatky (jsou zde např. tři menší případové studie o sufixech *-mente*, *-tore* a *-bile*, z kterých zde budeme také čerpat).

*La formazione delle parole in italiano*³ je rozsáhlým dílem, které pokrývá veškeré slovotvorné procesy současné italštiny. V popisu slovotvorby vychází ze společného korpusu, který tvoří v prvé řadě slovník DISC (Sabatini & Coletti, 1997)⁴ a soubor několika slovníků neologismů. Ve formulaci slovotvorných pravidel pak plně využívá zmíněné generativní metodologie, tj. testuje ad hoc vytvořené formace jakožto možná slova. Na rozdíl od Scaliseho je ale teoretický úvod v této knize omezen jen na nutné (a neproblematické) minimum a převládá konkrétní popis jednotlivých slovotvorných procesů, jakými jsou hlavně kompozice, prefixace, parasyntéza, sufixace, retroformace, konverze a redukce, tj. všechny hlavní procesy, kterým se budeme věnovat i v této práci. Je proto zřejmé, že základní referenční příručkou bude pro nás právě toto dílo. Jedním z cílů této práce je tak nabídnout takový úvod do italské slovotvorby, který by čtenáře vybavil schopností a zájmem pustit se do samostatného studia těchto základních zdrojů.

Náš přehled by však byl neúplný, kdybychom opomněli důležitou a zajímavou novinku, jíž je *La formazione delle parole* M. Silvie Micheliové z roku 2020. Jde o moderně pojatý úvod do současné italské slovotvorby, jemuž nechybí širší typologický rozměr (jak naznačuje podtitul *Italiano e altre lingue*) a jenž věnuje velkou pozornost zejména těm procesům, které jsou v současnosti v pohybu (detailní představení knihy podává ve své recenzi Štichauer, 2021). Tato kniha se pro nás pochopitelně stane častou referencí.

Vrátíme-li se nyní k empirické základně našeho popisu, reprezentované především slovníkem, je třeba dodat, že z teoretických důvodů, které jsme naznačili a jež budou

1 „Così come si ritiene che la sintassi debba definire l'insieme delle frasi possibili di una lingua, si può parimenti ritenere che la sintassi debba definire l'insieme delle parole possibili di una lingua.“

2 „Pojem možného [...] či potenciálního slova [...] pochází přímo z generativního pojetí gramatiky (ačkoli není na takovém pojetí přímo závislý).“ („The notion of a possible [...] or a potential word [...] derives directly from a generative view of grammar (although it is not dependent upon such a view).“)

3 Napříště většinou citováno souhrnně jako Grossmann & Rainer (2004), resp. *La formazione delle parole in italiano*, někde naopak podle jednotlivých autorů příslušných kapitol.

4 Nadále citováno jako DISC.

tématem následujících kapitol, s takto tradičním zdrojem nevystačíme. Chceme-li totiž popsat nejen slova již existující, ale formulovat i pravidla, která řídí slootovorbou potenciální, bude třeba použít i jiné zdroje, abychom získali pokud možno věrný obrázek systému této jazykové roviny. Jestliže na jedné straně nestačí popis lexika doloženého (tj. toho, které je součástí slovníků), je na straně druhé nebezpečným popis lexika možného (a nedoloženého), který by byl založen jenom na nekritickém vyhodnocení spontánních úsudků rodilých mluvčích. Rozumný metodologický kompromis, který lze vhodně aktualizovat a použít pro naše potřeby, kdysi představila Danielle Corbinová (1987: 80–83). Navrhuje zaprvé nedůvěřovat spontánním úsudkům jakýchkoli mluvčích, ale použít *metajazykovou intuici* jen těch, kteří jsou seznámeni s celkovou metodologií slootovorného výzkumu; zadruhé kombinovat vlastní kompetenci (nejsme-li rodilými mluvčími, je situace složitější!) s korpusem, založeným pokud možno na vícero zdrojích; zatřetí vyjít ze systematického inventáře *všech* doložených formací; a nakonec provést *rekonstrukci*, popř. *korekci* těchto doložených formací a pokusit se zejména o rekonstrukci *prediktabilních* významů (viz 1.5), které jsou vždy spojeny s daným slootovorným pravidlem.⁵

V souladu s těmito metodologickými principy se v této práci budeme opírat o tři základní typy zdrojů, které jsou hierarchicky uspořádány následujícím způsobem. I zde budeme vycházet z lexikografických zdrojů, především ze slovníků DISC, Zingarelli, popř. GDLI.⁶ To bude první typ zdroje, který nám umožní důležité popisné propojení se zmiňovaným kompendiem *La formazione delle parole in italiano*. Jak ale uvidíme, slovníky zachycují (být asi převážnou) část toho, čím slootovorba pokrývá komunikační potřeby mluvčích. Nutně a velmi často se tedy setkáme s formacemi, které v žádném slovníku nenalezneme, a přesto jsou jazykově zcela v pořádku (viz 1.3 a 1.5). Mnoho takových výrazů najdeme v elektronických korpusech. Pro italštinu zde využijeme zejména CORIS/CODIS,⁷ *La Repubblica Corpus*⁸ a rozsáhlé webové korpusy ItWac⁹ a Araneum Italicum Maius.¹⁰ V okrajových případech využijeme i běžný vyhledávač Google.

Ke studiu slootovorby může být každý z těchto korpusů více či méně vhodný. Podstatné je, že všechny – v závislosti na konkrétním rozhraní, ve kterém je lze využívat – umožňují vyhledávání tzv. regulárních výrazů. To jsou takové formy dotazů, pomocí nichž požadujeme vyhledání všech slov, která mají společný např. sufix, prefix apod.

5 „1) Ne jamais se fier aux jugements spontanés des locuteurs, et ne recourir à l'intuition métalinguistique que de locuteurs avertis des problèmes que pose ce type d'expérience; [...] 2) Compléter les lacunes de sa propre compétence en recourant aux dictionnaires, qui [...] fourniront des matériaux à partir desquels, et non sur lesquels il [tj. lingvista] pourra travailler, [...] 3) Constituer, à partir des dictionnaires, des listes de données. En ce domaine en effet, l'inventaire systématique [...] offre un moyen de vérification des hypothèses formulées. [...] 4) Compléter, éventuellement corriger, le caractère trop «réaliste» des inventaires systématiques par la reconstruction de formes et de sens possibles, [...]“ (Corbin, 1987: 81–82).

6 Ten je postupně digitalizován a je již v zásadě plně dostupný na www.gdli.it.

7 <https://corpora.flit.unibo.it/TCORIS/>

8 <https://corpora.dipintra.it>

9 <https://www.korpus.cz/>

10 http://ucts.uniba.sk/aranea_about/index.html

Chceme-li tedy najít všechna činitelská jména, která jsou odvozena pomocí sufixu *-tore*, stačí zadat dotaz ve formě **tore* a vyhledávací program nám nabídne všechny výrazy, ve kterých místo zástupné dvojice symbolů ** ** budou všechny konkrétní dostupné formace, jakými jsou např. *informatore*, *frequentatore* atd. Avšak zatímco CORIS/CODIS, jakožto korpus současné psané italštiny, se bude hodit spíše ke studiu již doloženého lexika, které můžeme s jistou četností pohodlně nalézt, webové korpusy jako Araneum (či Google) nám mohou nabídnout i některé vzácné formace, jež bychom mohli považovat za neologismy či za různě ad hoc vytvořená slova ve specifických kontextech.

Korpusy zde budeme jako druhý typ zdroje využívat hlavně ve dvou případech. Zprvč typicky v situacích, kdy daná (třeba i hypotetická) formace ve slovnících není. Zadruhé pak budeme-li potřebovat kontextově ukotvený příklad dané formace.

Abychom ukázali tuto hierarchii zdrojů, tj. slovníky → korpusy psané italštiny (CORIS, *La Repubblica*) → webové korpusy (Araneum, Google), uvažme dva příklady. Sufix *-bile* (ve slovech jako např. *abbassabile*, *accettabile*, *visualizzabile* atd.) je možné připojit zpravidla k tranzitivním slovesům (takže jsou těžko přípustné takové formace jako **sembrabile*, **entrabile* atd.). Jestliže na jedné straně vezmeme sloveso *controllare* (kontrolovat), je zcela přijatelné adjektivum *controllabile* (kontrolovatelný), stejně tak jako další derivační možnost, jakou je substantivum *controllabilità* (kontrolovatelnost). Obě tato slova najdeme ve slovnících (*controllabile* je v Zingarelli datované rokem 1914, *controllabilità* je v dodatcích slovníku GDLI datována rokem 1995); stejně tak je nalezneme ve webovém korpusu Araneum (*controllabile* dosahuje frekvence 1089 výskytů, zatímco *controllabilità* jen 88).

Vezmeme-li si na druhou stranu rovněž tranzitivní sloveso, jakým je *ammazzare* (zabít), budeme mít určité jisté intuitivní problémy s přijatelností odvozenin *?ammazzabile* (zabítený) a *?ammazzabilità* (zabítenost). Přesto jsou tyto formace bezesporu možnými derivovanými slovy, jakkoli jejich lexikografická neexistence je z pragmatických důvodů zřejmá. Z čistě jazykových důvodů, tj. těch, které jsou dány jen systémovými možnostmi daného jazyka, je tedy takové slovo naprosto v pořádku. Přestože ani v našich korpusových zdrojích nenajdeme žádný příklad, je možné, že v obrovském prostoru internetové komunikace se nějaká taková formace objeví, a to v kontextu, který její nepřijatelnost může snížit či zcela potlačit. *Ammazzabile* a *ammazzabilità* jsou skutečně dohledatelná slova, která Google nabízí v kontextech týkajících se např. počítačových her (1); ale i v těch, které s počítačovými hrami nesouvisejí a které se v příkladu (2) týkají možnosti regulovat počty divoké zvěře v lesích (konkrétně jde o vlky).

- (1) *Gran bel gioco fino alla delusione finale. Il mostraccione è ammazzabile (almeno per me) solo via il tasto [...]. Spari come un pazzo et voilà.* | Fakt pěkná hra a nakonec zklamání. Ta příšera je **zabítená** (alespoň pro mě) jen přes klávesu [...]. Strlíš jak blázen a hotovo.¹¹

11 Mírně upraveno z <https://hwupgrade.it/forum/archive/index.php/t-1849719-p-6.html>

- (2) *Il piano prevede di aumentare da 11 a 24 il numero degli animali **ammazzabili** ogni anno, beninteso su autorizzazione.* (Plán předpokládá zvýšení počtu **zabitelné** zvíře z 11 na 24, a to samozřejmě pouze na povolení.)¹²

Jak uvidíme níže (1.3), tyto druhé případy budeme klasifikovat jako slova možná-nedoložená, a to i přesto, že mohou skutečně existovat. Půjde pak o to, rozlišit tato slova možná-nedoložená od slov nemožných (a nutně tedy nedoložených; viz 1.4).

1.2 SLOVOTVORBA – ZÁKLADNÍ POJMY

Ve dvou následujících podkapitolách (1.2 a 1.3) bychom rádi zavedli a definovali terminologii, kterou budeme v této práci používat. Jak je z dosavadního úvodu zřejmé, půjde v této knize o to, čemu se běžně říká slovtvorba (angl. *word-formation*, it. *formazione di parole*). Ve francouzské lingvistice se díky Danielle Corbinové objevil na konci 80. a počátkem 90. let 20. století termín konstrukční morfologie: „[K]onstrukční morfologii (a nikoli už *derivační* – neboť termín *derivate* je dvojnásobný v tom smyslu, že je kladen do opozice jak vůči flexi, tak vůči kompozici) budu napříště nazývat součástí gramatiky, která obsahuje většinu operací sloužících k tvoření nových slov a která je v tomto ohledu v protikladu k morfologii flexivní“ (Corbin, 2001: 42, pozn. 3¹³; srov. též Fradin, 2003: 5). Přestože se pojem *konstrukční morfologie* jako protiklad *morfologie flexivní* jeví jako vhodný zastřešující termín (a také byl takto použit v prvním vydání této knihy), dostává se dnes do neblahého kontrastu s již zavedenějším pojmem *construction morphology*, který označuje jeden konkrétní teoretický rámec vycházející z tzv. konstrukční gramatiky. Ta o konstrukci nových slov hovoří ze zcela jiné perspektivy, jak bude zřejmé zejména v kapitole 3.

Proto se v tomto vydání vrátíme k tradičnímu pojmu slovtvorby a slova vznikající pomocí slovtvorných procesů budeme označovat jako slova *komplexní* (a nikoli jako slova *konstruovaná*). Terminologicky to mj. dobře odpovídá i všem výše uvedeným příručkám, ve kterých je víceméně jednotně používán termín *parola complessa* (srov. Scalise, 1994: 77; Grossmann & Rainer, 2004: 4). V anglicky psaných textech (alespoň tedy v těch, které přímo či nepřímo z generativního pojetí gramatiky vycházejí) se setkáme s pojmem *complex words*, která také zahrnují jak slova derivovaná, tak slova složená, tj. kompozita (srov. např. Lieber, 2004: 1).¹⁴

12 https://www.lastampa.it/la-zampa/2013/10/15/news/troppo_protetti_la_francia-367774939/

13 „[J'appelle] désormais *morphologie constructionnelle* (et non plus *dérivationnelle* – le terme *dérivation* étant un terme ambigu qui s'oppose tantôt à *flexion* tantôt à *composition*) le composant de la grammaire qui contient la plupart des opérations servant à construire des mots, et qui s'oppose à la morphologie flexionnelle.“

14 „[...] complex words, including derived words (*writer, unionize*), compounds (*dog bed, truck driver*), and words formed by conversion.“

Budeme-li naopak potřebovat užší terminologické rozlišení v rámci jednotlivých slovtvorných procesů, budeme střídavě používat rovněž běžné pojmy, jakými jsou derivované (odvozené) slovo (*parola derivata*) a kompozitum (*parola composta*), popř. slovo složené.

1.3 KOMPLEXNÍ SLOVA MOŽNÁ A NEMOŽNÁ

Už jsme viděli, co si lze představit pod slovem možným či potenciálním. Teď se konečně dostaneme k přesnější definici a zároveň si řekneme, jak tato slova budeme v následujícím výkladu označovat. Začneme v souladu s výše zmíněnou hierarchií našich zdrojů.

- *Slova možná-doložená.* Je zřejmé, že je-li nějaké slovo už lexikalizovanou součástí jazyka, půjde o slovo možné, a to buď možné jen z diachronního hlediska (tzn. slovo jako komplexní vzniklo v minulosti prostřednictvím slovtvorného procesu, který v současné italštině už není k dispozici), anebo možné z hlediska synchronního (tzn. slovo tvořené pomocí produktivních slovtvorných procesů; k produktivitě viz 1.7). Za tato slova možná-doložená budeme považovat zejména ta, která jsou přítomná v našich lexikografických zdrojích a ve všech korpusech.
- *Slova možná-nedoložená.* Tato slova budou představovat jakési hypotézy. Jak jsme viděli na příkladu dvojice *ammazzabile/ammazzabilità*, jde o formace, které jsou v souladu se slovtvornými pravidly (k těm viz podkapitulu 1.4), ale nejsou doloženy v našich zdrojích. Mohou však být dohledatelné ve zvláštních kontextech na internetu. Jako hypotézy mají taková slova dvojí status: buď je na internetu nalezneme, a tím jejich existenci potvrdíme, anebo je na internetu nenalezneme, a přesto je nadále za hypotézy budeme považovat (to, že na internetu daná slova nejsou, neznamená, že by *nemohla* existovat). Tato slova možná-nedoložená (ať už nám je Google najde, nebo ne) budeme označovat symbolem °, který zavedla Danielle Corbinová a kterým se dnes někdy označují právě tato možná, ale nedoložená slova (srov. např. Grossmann & Rainer, 2004: 8¹⁵). Uvedenou dvojici – a stejně tak všechny ostatní formace tohoto charakteru – budeme označovat takto: °*ammazzabile* / °*ammazzabilità* (a to bez ohledu na pragmatické konotace, které jsme výše naznačili otazníkem).
- *Slova nemožná-nedoložená.* Tato slova budou představovat druhý typ hypotéz, z teoretického hlediska cennější. Po definici slovtvorných pravidel uvidíme lépe, v jakém smyslu můžeme hovořit o nemožných slovech. Vzpomeňme si na sufix *-bile*. Ten vyžaduje pouze tranzitivní slovesa, a pokud v derivaci těchto adjektiv použijeme slovo, které daným požadavkům nevyhovuje, měli bychom dostat for-

15 V *La formazione delle parole in italiano* (Grossmann & Rainer, 2004) je tato kategorie slov možných-nedoložených jen poněkud vágně zmiňována, a tak je i použití symbolu ° velmi nedůsledné, ne-li matoucí. Viz recenzi této knihy (Štichauer, 2008).

maci nepřijatelnou – systémově nemožnou. Zůstaňme u sloves: *moribile*, *entrabile* jsou formace, které nejsou jazykově v pořádku. To proto, že sufix *-bile* je vybaven specifickým významem, který je s významem báze neslučitelný. Vezmeme-li jako bázi nějaké substantivum, výsledek bude v zásadě stejný: *casa* → *casabile*, *libro* → *librabile*. Tyto formace budeme označovat stejně tak tradičním symbolem *, který se používá v generativní gramatice k indikaci vět negramatických. Takže všechny zde uvedené formace označíme takto: **moribile*, **entrabile*, **casabile*, **librabile*.

- Slova *nemožná-doložená*. Možná se bude zdát překvapivé spojení nemožné-doložené. Je ale jasné, že tyto případy jsou pro slovo tvorbu vůbec nejzajímavější. To proto, že jsou obvykle prohlašovány buď za analogické formace, tzn. za formace, které představují (v daném teoretickém rámci) nepředpověditelné rozšíření nějaké jinak pravidelné morfologické struktury, anebo prostě za výjimky. Zůstaneme-li u sufixu *-bile*, určitě známe adjektiva jako *tascabile* (kapesní) nebo *papabile* (zvolitelný za papeže). Jejich bázemi nejsou slovesa (**tascare*, **papare*), a proto představují spíše výjimky, popř. analogické formace (srov. Scalise, 1994: 107). V současných teoriích slovo tvorby jsou takové výjimky velmi diskutovány; i zde budeme mít možnost vidět, co všechno je ve hře, chceme-li taková nemožná-doložená slova uspokojivě vysvětlit (viz kap. 5).

Můžeme již nyní předeslat (viz 1.5), že v současných teoriích slovo tvorby, které upouštějí od syntagmaticky či „direkcionálně“ pojatého procesu tvoření slov, který jsme právě ukázali na vztahu mezi bází a z ní odvozeného slova, jsou tyto výjimky brány jako velký argument pro paradigmaticky či analogicky pojatou slovo tvorbu, v níž nová slova nevznikají inkrementálně a jednosměrně z předem daných bází na základě abstraktně formulovaných pravidel, ale jakýmsi globálním srovnáním s již existujícími formacemi (srov. k tomu nejnověji např. Copot & Bonami, 2024). Pokud jsou takové formace početné a četné, tj. pokud jich je celkově mnoho a jsou zároveň velmi používané, jako tomu je bezpochyby s adjektivy se sufixem *-bile*, vytvářejí dostupný a pohodlný „mustr“ pro tvorbu dalších nových slov, bez ohledu na to, zda např. taková potenciální formace vychází z předem dané báze. To je nejspíš dobře vidět na zmíněných příkladech adjektiv *tascabile*, *papabile* apod., ale také na sérii formací obsahujících sufixy *-ista* a *-ismo*, o kterých bude řeč později.

Laurie Bauer (2001: 41) nakonec upozorňuje ještě na jeden velký rozdíl, mezi slovy možnými a slovy pravděpodobnými: „Jelikož mluvčí nevyužívají těchto možností (tj. těch, které jim nabízí slovo tvorba) všichni stejně, ne všechna možná slova jsou stejně tak pravděpodobná.“¹⁶ To znamená, že i když prohlásíme z hlediska systémových možností nějaké hypotetické slovo za potenciální, neříkáme tím vůbec nic o tom, zda je stejně tak možné, že takové slovo bude skutečně existovat, či zda je někdo skutečně ad hoc použije. Je tu tedy rozdíl mezi systémovou možností a mimosystémovou pravděpodobností. Je totiž zřejmé, že taková pravděpodobnost není ani tak záležitostí

16 „Because speakers do not necessarily exploit all potentials equally, it is the case that not all potential words are equally probable.“

jazykového systému jako spíše faktorů čistě externích.¹⁷ Ty mohou být následujícího typu (srov. Bauer, 2001: 42–43):

- *Blokace*. Jde o jev, při kterém je nějaké možné slovo označeno jako nepravděpodobné prostě proto, že zde je jiné už lexikalizované slovo se stejným významem.¹⁸ Jeho přijetím by se tak nadměrně rozšiřovala jazyková synonymie. Jednoduchý (byť nedokonalý) příklad, který najdeme v *La formazione delle parole in italiano* (Grossmann & Rainer, 2004: 8), se týká dvojice *ladro* (zloděj) – *rubatore* (dosl. „kradač“). *Rubatore* je sice podle autorů slovotvorně systematicky možným slovem, zároveň je však – alespoň tam, kde by mělo nést tentýž význam jako výraz *ladro* – slovem méně pravděpodobným. Jak však upozorňuje Sgroi (2020), *rubatore* není neologismus, ale výraz archaický: ve staré italštině fungoval po boku slova *ladro* a mezi oběma jednotkami existoval jemný významový rozdíl. Přesto lze i v případě takovýchto archaických lexémů uvažovat o blokaci jako o čistě synchronním faktoru. Právě proto, že dnešní *ladro* je zobecněným označením pro jakéhokoli zloděje, budou současní mluvčí vnímat slovo *rubatore* jako lexikálně nadbytečné, a v tomto smyslu tedy jako blokové.

Daný faktor je zde možná nejdůležitější, a to proto, že existuje mnoho různých názorů na povahu těchto blokačních účinků. V zásadě se dají zmíněné názory rozdělit na dvě hlavní pozice: buď je blokace považována za zcela mimojazykový fenomén, který vstupuje do hry až po všech operacích čistě jazykových a je řízen spíše pragmatickými principy (srov. např. Corbin, 1987: 196–199), anebo je blokace tak či onak do systémových restrikcí zabudována (mezi zastánci tohoto přístupu zmiňme např. Aronoffa, 1976: 43–45, 62). Určitý kompromis mezi těmito dvěma pozicemi představuje Scalise (1994: 225). V této práci se budeme držet spíše prvního pojetí blokace. Stačí totiž provést jen malý průzkum korpusu či internetu, abychom se přesvědčili o tom, že mezi slovy *°rubatore* a **casatore* je zřejmý rozdíl. Jak každý sám rychle zjistí, existují kontexty, ve kterých je *°rubatore* naprosto v pořádku (např. *°rubatore di cuori* – zloděj srdcí, Google; popř. i všechny archaizující kontexty), zatímco **casatore* žádný takový kontext nemá. Proto zde budeme tyto možné-nepravděpodobné-blokové formace považovat za slova možná-nedoložená a podle toho je důsledně označovat.¹⁹ V některých případech však tato slova označíme i otazníkem, který bude signalizovat relativně nízkou pravděpodobnost jejich existence: *°?rubatore*.

17 Srov. Bauer (2001: 42): „Mám za to, že ‚možné‘ slovo je definováno prostřednictvím jazykového systému, zatímco pravděpodobné slovo je určeno mimosystémovými faktory.“ („I take it that a ‘possible’ word is defined in terms of the linguistic system while a probable word is determined by extra-systemic factors.”)

18 To je běžná definice, kterou najdeme v zásadě všude, srov. např. jednu z našich hlavních příruček *La formazione delle parole in italiano* (Grossmann & Rainer, 2004: 8): „Často pozorujeme, že nějakému slovu, které by podle slovotvorných pravidel daného jazyka mělo být přijatelné, se přesto mluvčí vyhýbají nebo je odmítají, protože existuje synonymum, které je v tomto jazyce pevně zakotveno.“ („Si osserva frequentemente che una determinata parola che, secondo le regole di formazione di parole della lingua, dovrebbe essere accettabile, è nondimeno evitata o respinta dai parlanti a causa dell’esistenza di un sinonimo ben radicato nella lingua.”)

19 Jak už jsme zmiňovali, je v *La formazione delle parole in italiano* (Grossmann & Rainer, 2004) použití těchto dvou symbolů nedůsledné, takže se setkáme s jedním a týmž slovem označeným tu hvězdičkou, jinde zas kroužkem. Srov. k tomu Štichauer (2008).

- *Konotace*. Některá možná slova jsou nepravděpodobná vzhledem k nežádoucím konotacím, které by jejich význam mohl nést. Tak např. výše zmíněné *ammazzabile* by bez patřičného kontextu určitě vzbuzovalo (etické) rozpaky, avšak v kontextech uvedených příkladů jsou takové konotace zcela potlačeny.
- *Eufonie*. V některých případech je dané možné slovo nepravděpodobným kvůli své fonetické formě, která sice respektuje fonologii daného jazyka, ale porušuje některé principy libozvučnosti (eufonie), ačkoli z hlediska fonologického, tj. z hlediska např. možných souhláskových skupin, je takové slovo v pořádku. Příkladem by mohla být některá deminutiva jako např. **teatretto* vs. *teatrino* (divadélko) vs. **lettetto* (postýlka) (srov. Grossmann & Rainer, 2004: 270).
- *Neexistence vhodné reference*. Rozdíl mezi slovy možnými a pravděpodobnými je také v tom, že pravděpodobnost roste s referenční potřebou dané formace. Nebude-li tedy třeba nějakého pojmenování, snižuje se pravděpodobnost existence možného slova. Vezměme si např. *pulistrade* (čistič silnic). Jde o nástroj – nástavec ke speciálním venkovním vysavačům.²⁰ Pokud utvoříme možné slovo, jakým by bylo **pulicassoni* (čistič kontejnerů), budeme mít určitě potíže představit si takové zařízení; zřejmě proto, že (pravděpodobně) žádné takové speciální zařízení neexistuje (a zřejmě proto, že žádného takového speciálního „čističe“ pro kontejnery není třeba). Tento poslední faktor tedy ukazuje velký rozdíl mezi tím, co níže (1.6) nazveme prediktabilní význam a lexikální význam.

Je však potřeba říci, že tento poslední faktor bere v úvahu jen jednu z dvou hlavních funkcí slovo tvorby, které někteří lingvisté říkají *labelling function* (např. Booij, 1997: 14; Gaeta, 2002: 16) a staví ji do protikladu k funkci syntaktické.²¹ Je totiž zřejmé, že vedle potřeby vytvořit nové slovo např. pro nový předmět využíváme či ad hoc vytváříme nová slova také v určitých souvětných kontextech, ve kterých např. po slovese potřebujeme podstatné jméno dějové odvozené od tohoto slovesa, jako ve větě *Il motore TSI funziona benissimo, ed il suo ottimo funzionamento è dovuto ad un nuovo tipo di turbocompressore* (Motor TSI funguje velice dobře, a jeho výborné **fungování** je dáno novým typem turbodmychadla) (srov. k tomu např. Štichauer, 2009: 20–21). Dodejme, že v české lingvistické tradici se v návaznosti na onomaziologický model Miloše Dokulila (1962) rozlišují hned tři funkce slovo tvorby, nazývané onomaziologické kategorie: modifikace, transpozice a mutace. Tvoření zcela nových pojmenování (výše uvedená *labelling function*) odpovídá v Dokulilově modelu kategorii modifikační, syntaktickou funkci slovo tvorby pojmenoval Dokulil jako kategorii transpoziční. Třetí, mutační kategorie odpovídá tzv. alteraci (viz 2.4), kdy se z výchozí báze netvoří pojmenování

20 Srov. nabídku internetového obchodu na: <http://www.tuder.com/litaliano/prodotti/3aria/aria.asp>

21 Srov. Gaeta (2002: 16): „Morfológii můžeme připsat dvě hlavní funkce: pojmenovávací či lexikální, díky níž si mluvčí obohacují slovní zásobu; a syntaktickou, která slouží k vyjadřování syntaktických vztahů prostřednictvím morfológicky propojených forem.“ („Alla morfologia possono essere attribuite due funzioni principali: quella di denominazione o lessicale, attraverso la quale vengono forniti ai parlanti gli strumenti per arricchire il lessico; e quella sintattica, che serve a codificare relazioni sintattiche attraverso forme lessicali morfologicamente connesse.“)

nové, ale pouze se upravuje sémantický (či pragmatický) rys původního pojmu, jako např. u deminutiv: *sasso* (kámen) → *sassolino* (kamínek).

1.4 RULE-BASED TEORETICKÉ MODELÝ: SLOVOTVORNÁ PRAVIDLA A JEJICH RESTRIKCE

V teoriích slovtvorby označovaných jako *rule-based*, které dominovaly lingvistice přinejmenším po celou druhou polovinu 20. století, se vychází z představy, že komplexnější slova se tvoří z jednodušších stavebních bloků (např. ze slov, afixů nebo jiných morfémů) pomocí formálně definovatelných (slovtvorných) pravidel, jejichž aplikace je omezena různými formálními restrikcemi. Přestože slovtvorná pravidla a restrikce jsou centrálními pojmy, které najdeme ve všech takových teoriích slovtvorby, omezíme se jen na stručnou a technickou definici, k níž se budeme postupně vracet na konkrétních příkladech. V následující podkapitole (1.5) pak stejně stručně nastíníme základní východiska *usage-based* přístupů ke slovtvorbě.

Už jsme na několika příkladech viděli, že základní premisou *rule-based* přístupů je, že při konstrukci nového slova dochází ke spojení dvou jednotek. V derivaci jsou těmito jednotkami báze (tj. základové slovo) a afix (viz kap. 2). V kompozici jde o kombinaci dvou slov, tj. dvou bází (viz kap. 3). Toto spojení však probíhá podle určitých pravidel. Zůstaneme-li jen u derivace, znamená to, že není možné vzít jakoukoli bázi, připojit k ní jakýkoli afix a očekávat přijatelnou formaci. Takto např. substantivum *casa* (dům) a sufix *-tore*, který slouží k odvozování činitelských jmen, nedávají dohromady přijatelnou formaci **casatore*, zatímco sloveso *contraccambiare* (vyměnit; oplatit, opětovat) a sufix *-tore* takové možné-nedoložené slovo naopak dávají: °*contraccambiatore* („opětovatel“). Chceme-li tedy nějak intuitivně slovtvorné pravidlo definovat, můžeme říci, že jde o vztah dvou složek (tj. báze a afixu), z nichž jedna (afix) si „vybírám“ z možných bází jen ty, s kterými je slučitelná. Tento výběr nazveme selekcí a budeme říkat, že např. selekce sufixu *-tore* je omezena na ty a ty báze. Takto by jádro takového pravidla spočívalo na jednotlivých afixech, jež by byly vybaveny specifickými „instrukcemi“, které by zajišťovaly správnou výslednou formaci. Tak tomu skutečně v prvních formulacích slovtvorných pravidel bylo. Scalise např. po vzoru Aronoffa (1976)²² za

22 U Aronoffa (1976) se s takovou reduktivní definicí ovšem nesetkáme; svědčí o tom i formulace samotného Aronoffa z jeho pozdější práce (1994: 16): „[...] slovtvorné pravidlo [...] je vícerozměrovou funkcí se syntaktickými, sémantickými a fonologickými součástmi. Syntaktická součást stanoví bázi (ve smyslu syntaktické kategorie) a výstupní kategorii (také ve smyslu syntaktické kategorie); sémantická součást pravidla může dodat jemnější významovou specifikaci bázi a výstupní formaci, a to takovou, která je víc než jen lexikální kategorií (v teoriích, které rozlišují mezi sémantickými a syntaktickými vlastnostmi); fonologická součást je založena na realizačním pravidle, které stanoví kmen (tj. bázi ve fonologickém slova smyslu; srov. Aronoff, 1994: 39) a morfológickou operaci.“ | „[...] a word-formation rule [...] is a multidimensional function with syntactic, semantic, and phonological parts to it. The syntactic part stipulates a base (in terms of its syntactic category) and an output (also in terms of its syntactic category); the semantic part of the rule may provide more detailed semantic specification for the base and the output beyond their simple categories (in a theory that distinguishes semantic

pravidla prohlašuje přímo afixy (Scalise, 1994: 82): „Afix je spíše vztahem mezi dvěma kategoriemi, jedna z nich je kategorií takzvaně vstupní, druhá výstupní. Např. *-bile* vyjadřuje vztah mezi vstupní kategorií slovesa a výstupní kategorií adjektiva [...]. Sufix *-bile* tedy musí obsahovat [...] informaci $V \rightarrow N$, a proto [...] není žádný rozdíl mezi tím, jak si představujeme afixy a jak si představujeme pravidla, která je zavádějí. Můžeme vlastně říct, že afix je pravidlem.“²³

Takové pojetí je však velmi omezené a v této formulaci dost problematické (k těmto problémům srov. Štichauer, 2005: 214; 2008: 23–24). Hlavní obtíží je fakt, že afixy ve skutečnosti obsahují víc než jen informaci o výsledné kategorii. Jsou např. sufixy, jak uvidíme na mnoha příkladech, které mají tuto informaci totožnou (např. sufixy *-ezza* a *-ità*, viz 2.1.3.1), a přesto se liší v mnoha jiných rysech. Proto je lepší použít definici slovotvorného pravidla, kterou kdysi předložila Danielle Corbinová (1991: 39). Slovtvorné pravidlo je v jejím pojetí mechanismem, který je tvořen třemi operacemi: 1. strukturní, která stanovuje vstupní a výstupní kategorii; 2. sémantickou, která zajišťuje význam výsledné formace; 3. morfologickou, která slouží k tomu, aby byly dvě výše uvedené operace morfologicky realizovány nějakým slovotvorným prostředkem, např. konkrétním sufixem. Podíváme-li se např. na substantiva, jakými jsou *stranezza* (podivnost, cizost), *sgradevolezza* (nepříjemnost), *eleggibilità* (volitelnost), *maniacalità* (maniakálnost, posedlost), *acquosità* (vodnatost), *sofisticatezza* (sofistikovanost, vyumělkovanost), vidíme hned, že mají společnou a) vstupní a výstupní kategorii (adjektivum $\rightarrow$ substantivum) a b) obecný význam, tj. název vlastnosti, kterou označuje báze adjektivum. Liší se pak c) slovotvornými prostředky, které k zajištění strukturní a sémantické operace slouží, tj. jednou je použit sufix *-ezza*, podruhé *-ità*.

Jak dále říká Corbinová (1991: 39), morfologické prostředky, které jsou v rámci třetí operace k dispozici, nejsou „[prostředky] konkurenčními, liší se svou synchronní disponibilitou [viz 1.7], různými restrikcemi, které na své báze uvalují [...], a také způsobem, jakým vytvářejí společně s významem báze předpověditelný význam konstruovaný daným pravidlem“.²⁴ Takovou restrikci může být např. kombinace s dalšími sufixy: končí-li totiž dané adjektivum na sufix *-bile*, je vybírán sufix *-ità*, je-li adjektivum zakončeno na *-evole*, kombinace je možná jen se sufixem *-ezza* (*eleggibile* $\rightarrow$ *eleggibilità*/**eleggibilezza*, *sgradevole* $\rightarrow$ *sgradevolezza*/**sgradevolità*). To však nejsou všechna omezení, která jsou s daným slovotvorným pravidlem spojována. Ve skutečnosti je každá ze tří operací zatížena specifickým druhem restrikcí. V první rovině (strukturní) je takovou zřejmou restrikcí kategoriální požadavek na vstupní a výstupní bázi

from syntactic properties); the phonological part consists of a realization rule in which are stipulated a stem and a morphological operation.“

23 „Un affisso esprime piuttosto una relazione tra due categorie, una di entrata e una di uscita, per così dire. *-bile*, ad esempio, esprime un rapporto tra la categoria di entrata Verbo e la categoria di uscita Aggettivo [...]. *-bile* dovrà dunque contenere, nella propria rappresentazione, l'informazione $V \rightarrow A$ e pertanto [...] non c'è alcuna differenza tra la rappresentazione degli affissi e le regole che li introducono. Diremo anzi che «un affisso è una regola».“

24 „Tous ces procédés ne sont pas concurrents entre eux, ils se différencient par leur disponibilité synchronique, par les contraintes de tous ordres qu'ils imposent aux bases auxquelles ils peuvent s'appliquer [...], et aussi par la façon dont ils spécifient, en combinaison avec le sens des bases, le sens prédictible construit par la règle.“

(adjektivum → substantivum); v rovině druhé (sémantické) jsou vyloučena adjektiva, která jsou významově neslučitelná s možností takové derivace. Těmito adjektivy jsou samozřejmě adjektiva relační; sémantickou restrikcí je zde tedy omezení na adjektiva kvalifikační (předpokládáme, že rozdíl mezi těmito dvěma typy adjektiv je známý; k jejich definici srov. Hamplová, 2004: 88–89; k detailnějšímu popisu této restrikce srov. Grossmann & Rainer, 2004: 293–294; zde viz 2.1.3). Schéma slovotvorného pravidla bychom si tedy mohli znázornit pomocí tabulky 1.1.

Tabulka 1.1 Schéma slovotvorného pravidla

Rovina slovotvorného pravidla	Typy restrikcí
1. strukturní	syntaktické (kategoriální)
2. sémantická	sémantické
3. morfologická	morfologické, fonologické, sémantické

Jak tedy vidíme, restrikce nejsou spojeny jen s konkrétními prostředky daného pravidla, ale se všemi jeho rovinami. Jednotlivé typy restrikcí se nyní pokusíme stručně charakterizovat; začneme však bibliografickou poznámkou. Nejprístupnější (avšak až příliš zjednodušující) formulaci lze nalézt v *La formazione delle parole in italiano* (Grossmann & Rainer, 2004: 20–22). Definice uvedené v této knize však vycházejí ze Scaliseho (1994: 199–227). Restrikce slovotvorných pravidel (it. *restrizioni sulle regole di formazione di parole*) jsou tu definovány bez ohledu na rovinu jejich platnosti, tj. nezávisle na třech výše uvedených operacích slovotvorného pravidla. To by pro nás zatím nemělo představovat problém, ačkoli je tím opomíjen základní fakt, který se týká variabilní síly jejich účinků. Znamená to, že některé restrikce jsou porušitelné, jiné nikoli.

Začneme restrikcemi zřejmě nejsilnějšími. Jde o omezení, která se týkají fonologie. Je jasné, že ne všechny afixy jsou z fonologického hlediska aplikovatelné na všechny báze. Scalise uvádí dnes už klasický příklad negačního prefixu *s-* (srov. Scalise, 1994: 113; Grossmann & Rainer, 2004: 125), který nesmí se svouází vést k nepřipustným souhláskovým skupinám: *civile* (zdvořilý) → **scivile*, *giusto* (spravedlivý) → **sgiuisto*, *sensibile* (citlivý) → **ssensibile* atd. V takových případech je většinou k dispozici alternativní prefix: *incivile* (nezdvořilý), *ingiusto* (nespravedlivý), *insensibile* (necitlivý). Jak je vidět, tento typ restrikcí je spojen s třetí rovinou slovotvorného pravidla a je vždy záležitostí konkrétních slovotvorných prostředků (tj. afixů).

Do této třetí roviny spadají rovněž restrikce morfologické. Jejich přesné vymezení doznalo od Scaliseho (1994: 113–115) určitých změn, přesto takovým dosud běžným (a diskutovaným, jak uvidíme) příkladem může být omezení, které se týká nominalizačních sufixů *-mento* a *-zione*. Zatímco jejich distribuce je vedena spíše sémanticky, pokud jde o slovesa 1. třídy, u sloves 2. a 3. třídy je možný pouze sufix *-mento*: *alleggerire* (ulehčit) → *alleggerimento* (ulehčení) / **alleggerizione*, *arricchire* (obohatit) → *arricchimento* (obohacení) / **arricchizione* (srov. Scalise, 1994: 114). K povaze a popisu těchto restrikcí se samozřejmě ještě vrátíme (viz 2.1.2).

Vážení čtenáři, právě jste dočetli ukázkou z knihy Tvoření slov v současné italštině.
Pokud se Vám ukázka líbila, na našem webu si můžete zakoupit celou knihu.